

Някои проблеми, свързани с еровата епентеза в историята на българския език

проф. д.ф.н. Анна-Мария Тотоманова

Явлението ерова епентеза е добре познато и описвано в българската историческа фонетика като една от най-очевидните последици от изпадането на слабите краесловни ерове. Терминът епентеза обаче назовава резултата от фонетичните процеси в края на думата, които следват изпадането на еровете, и не ни дава представа за реалните процеси, довели до вмъкването на гласна (обикновено, но не винаги ерова) между две съгласни, озовали се в абсолютното краесловие. Безспорно е, че вмъкването на гласна между шумова и сонорна съгласна в краесловие трябва да се разглежда в контекста на цялостния фонетичен развой на българския език, който е преживял вторичната сонантизация на старите сонори вътре в думата. Така че случаи като *вятър*, *храбър*, *топъл* и под. от стбг. *вѣтрѣ*, *храбрѣ*, *топлѣ* са типологично еднакви с нвбг. *крѣв*, *сълза* и т.н. Известен проблем представлява обясняването на случаите, в които имаме епентеза освен на тъмна ъ-гласна и епентеза на гласни от предния ред, в случаи като *осъм/осем*, *седъм/седем*, *огън/огин* и под. Но и за тези случаи българската историческа фонетика вече е дала правдоподобно обяснение, допускайки смекчаването на краесловната сонорна съгласна пред малкия ер и последващо смекчаване на предходната шумова съгласна. След сонантизацията и разлагането на сонанта на съчетание от задна гласна и сонорна съгласна, предходната мека съгласна е могла да прегласи задната гласна в *и* или *е*¹. Ако шумовата съгласна не се е смекчавала или пък е затвърдяла преди сонантизацията, то тогава резултатите са епентеза на заден тъмен вокал - *седъм*, *осъм*, *огън/огън* и под., така както имаме *косъм* от *косъмъ*; срв. и съвременният модел на пригаждане на чужди думи от типа на *организъм*,

¹ По този въпрос вж. у Тотоманова, А., Из българската историческа фонетика, с.1992, с.10-25.

комунизъм, капитализъм, където фонетичното обкръжение е същото. Интересно е да се отбележи, че отвлечените съществителни наставка **-НЬ** от типа на **боязнъ, казнъ** и под. не представят следи от смекчаване на шумовата съгласна, което означава, че върху фонетичния процес са се насложили и морфологични фактори. За подобна интерференция между фонетиката и морфологията или по-точно словообразуването говори и съдбата на прилагателните с наставка **-НЬ** от типа на **тѣснѣ, прѣснѣ** и под. Този тип прилагателни се подвеждат по образеца на прилагателните с наставка **-ЪНЪ** и макар да няма фонетични предпоставки за това, техните облици недумислено говорят за смекчаването на шумовата съгласна в групата от две съгласни, срв. съвременното *тес'ън/тесен, прес'ън/пресен* и т.н. Може да се приеме, че мекостта на шумовата съгласна в наставката *-ен* се е свързвала с класа на прилагателните имена, докато наставката *-ън* се е схващала като наставка типична за съществителните имена от ж.р. Впрочем някои от тези съществителни, които с течение на времето са развили по-конкретно значение, са били подложени на други промени, призвани да определят категорично техния ж.р., срв. напр. *песма/песня* или *басня* от стб. **пѣснѣ, баснѣ**. На фона на тази група изключение представлява думата *песен*, която не ни дава основание да търсим намеса на по-висшите езикови равнища във фонетичния ѝ облик.

Българският език обаче представя и случаи с вмъкнат ер между две краесловни шумови съгласни в думи като *писък, блясък, крясък, восък* и под., където еровата епентеза си е чиста епентеза и не може да се обясни като резултат от сонантизация. Твърдението, че тези съществителни са се подвели по образеца на съществителните с наставка **-ЪКЪ** като *пясък* и под., са верни, но не изчерпват отговора на въпроса защо става така. Ако при прилагателните с наставка **-ЪНЪ**, за които говорихме по-горе, се създават определени трудности в произношението на група от сонорна и шумова съгласна, то при произнасянето на група от две шумови съгласни в края на думата такива затруднения не се предполагат, срв. съдбата на нвб. *новост, младост, кротост, нощ* и под., при

които в групата от две съгласни не е настъпвала епентеза, но е можело да настъпи и настъпва опростяване на двойната артикулация във формата за ед.ч.

Струва си да се отбележи и фактът, че в език като руския, където прилагателните с наставка **-нѣ** се изравняват с прилагателните с наставка **-нѣнѣ** въпреки липсата както на първична, така и на вторична сонантизация, съществителните със завършек **-скѣ** остават непроменени, макар класът с наставка **-ѣкѣ** да е добре представен, срв. напр. *воск, блеск, но песок*. Това означава, че в български съществуват причини, поради което е възможно разлагането на експресивната индоевропейска наставка **-ск-** и преосмислянето ѝ като сложна наставка с втора част - **ѣк-**. Тези причини трябва да се търсят в българското глаголно видообразуване. Съществителните като *писѣк, блясѣк, крясѣк* и под. са свързани с класа експресивни ономатопеични индоевропейски глаголи със същата наставка - **sk-**, срв. нвб. *кряскам и крящя, пискам и пищя* и т.н. При образуването на производните глаголи от свършен вид *писна, крясна, блесна* и т.н. групата от три съгласни се опростява чрез загубата на преградната съгласна **к**. Тази съгласна липсва и при образуването на съответните глаголи от вторичен несвършен вид - *писвам, крясвам, блесвам* и т.н. В тези нови вторични глаголи от св. и несв. вид съгласната **с** вече се схваща като част от корена (самата наставка **-ск-** отдавна е станала неотделима за носителите на езика, още в праславянски) и затова в думи като *писѣк, блясѣк, крясѣк* съгласната **к** се схваща като нова наставка, сливайки се с вече познатата наставка - **ѣкѣ**, която намираме в *пясѣк, вѣтѣк, добитѣк* и под. Фактът, че старото редуване на силната позиция на ера в ед.ч. със слабата позиция, която води до нулев гласеж в мн.ч., не се е запазило, говори за относително по-късното извършване на явлението. То показва и още нещо - че морфонологичното редуване **к-ц** в парадигмата на тези съществителни е достатъчно да подчертае техния граматичен род именно като м.р. за разлика от положението при прилагателните със същата наставка **-ѣкѣ**, където само редуването **ѣ-/нула** във формите за ж., ср.р и мн.ч. показва граматичния род. Редуване *гласна/нула* в мн.ч. се запазва

при съществителните от м.р. само при липсата на редуване на съгласните, срв. *отец-отци, писец-писци* и т.н. Доколкото глаголното формообразуване е много налагащ се деривационен модел, не е трудно то да засегне и думи като **ВОСКЪ**, където коренът не е глаголен. По-интересен е случаят с оформянето на фонетичния облик на думата *мозък*, в която съвременното езиково чувство на българина отделя същата наставка *-ък*. Ако развоят на тази дума следваше само фонетичните закономерности, би трябвало след едно ранно изпадане на слабия краесловен ер групата от две шумови съгласни последователно да се обеззвучи в *ск*. Това разбира се не е станало, защото звучността на съгласните се е възстановявала в останалите форми на нейната словоизменителна парадигма, така както е в съвременния руски език. Това обяснява запазването на звучната съгласна *з* в корена на тази дума, въпреки липсата на някаква словообразователна парадигма, която да подкрепи съществуването на тази съгласна. Еровата епентеза се е наложила едва тогава, когато словоизменителната парадигма на думата **МОЗГЪ** е била редуцирана след загубата на склонението в българския език. Тогава формата за ед. *мозг* с две звучни съгласни се е противопоставяла единствено на формата за мн.ч. *мозди*, която от гледна точка на българското произношение е много проблематична, тъй като би следвала веднага да се опрости в **мози*. Такава форма е могла да съществува само при наличието на **МОЗГА, МОЗГЪ** и т.н. За да не се допусне това опростяване, което би довело до разпадането на цялото етимологично гнездо на думата, се е наложила и еровата епентеза. Оттам нататък обеззвучаването на *з* в *к* вече се е осъществило безпрепятствено. Съдбата на тази дума в българския език е особено ярка илюстрация на това как различни морфологични и словообразователни модели влияят върху фонетичните явления в абсолютното краесловие.

Доминирането на морфонологичния и словообразователен модел върху фонетичните процеси може добре да се илюстрира със съдбата на относителните прилагателни с наставка **-ЪСТВЪНЪ**. Среднобългарските

пааметници свидетелствуват за сонантизацията на съгласната -в- в парадгмата на тези прилагателни и обобщаването ѝ във всички форми, срв. типичното за среднобългарските и особено за търновските ръкописи изписване на наставката като - **ѡСТѢВЪНЪ**, **-ѡСТѢВНА** с голям ер между т и в. Съвременните български форми обаче явно са повлияни от църковнославянския и руски модел с два изяснени ера и без сонантизация - срв. съвременните *божествен, царствен* и т.н., явно подведени по образа на *божество, мъжество, отечество, царство* и под. Тук си струва да се обърне внимание върху поведението на относителните прилагателни с наставка - **ѡСКЪ**, която включва подобна група съгласни и обикновено се прибавя към същите корени, към които се прикачват наставките **-ѡСТВО И -ѡСТВЪНЪ**. Прави впечатление, че за разлика от *мъжество, мъжествен; божество, божествен*, където се запазва гласната между две фрикативни съгласни на морфемна граница с цел да се съхрани морфемната структура на думата, подобен запрет за изпадането на ера не съществува при прилагателните с наставка **-ѡСКЪ**, срв. съвременните *мъжки, човешки, юнашки* със съответните *мъжество, човечество, юначество*, които както вече видяхме несъмнено представят един книжовен модел със запазване и субституция на една слаба ерова артикулация. След сонорна съгласна обаче ерът не се запазва, срв. *царство, женствен, женски, царски*, тъй като асимилацията тук е невъзможна. Прилагателните със стара наставка **-ѡСКЪ** са интересни и от друга гледна точка - тяхната форма за м.р. ед.ч. в съвременния български език има окончание *-и* и възхожда към старата сложна форма на прилагателните - срв. съвременното *мъжки* и стб. *мѡжъскѡ/мѡжъскѡи*. Редно е да си зададем въпроса защо не се е наложила кратката форма с изяснен силен ер между корена и наставката **мѡжескъ**, която може да се види в нашите средновековни пааметници. Запазването на този закономерен фонетичен облик на формата за м.р. в парадгмата на тези прилагателни обаче би довело до диспропорция в самото словоизменение по род, доколкото тази форма би се противопоставяла на формите за ж. и ср.р. ед.ч, както и на формата за мн.ч., където ерът

закономерно е изпадал, срв. **мѠжьска**, **мѠжьско** и т.н. В светлината на тези разсъждения излиза, че окончанието *-и* се е прибавяло, за да осигури сричкотворността на суфиксалната морфема и да успореди формообразуването на обличията за трите рода, като в този случай дори омонимията между формата за м.р. ед.ч. и общата форма за мн.ч. не е противодействувала на този процес.² И това не бива да ни изненадва, като се има предвид, че прилагателното е думата, която се съгласува по род и число със съществителните и местоименията. В езици с аналитичен морфосинтактичен строй като нашия е възможна дори загуба на словоизменението на прилагателното, доколкото показателите за число присъствуват и във формата на съществителното и не е необходимо да се дублират. Това е свързано и с изместването на изреченския център от името към глагола, при което прилагателните също започват да функционират като глаголни определители, подобни на предлозите и наречията и по-малко като атрибути на съществителните. В българския език такъв развой са претърпели числителните от 5 до 10, като са се превърнали в неизменяеми прилагателни, а в английския - всички прилагателни.

Разсъжденията върху относителните прилагателни с наставка **-ьскъ** са валидни и за притежателните прилагателни със стара наставка **-ь**, при които днес в м.р. също намираме форма на *-и*, срв. стб. **овьчъ** със съвременното *овчи* и под. И тук окончанието *-и* е показател за морфологичния и словообразователен клас на тези прилагателни. Разбира се, не е без значение и обстоятелството, че част от тези прилагателни още в старобългарски са с разширена наставка, срв. **вожини**, **лисини**, а при тези с по-проста наставка още тогава се предпочита определената форма, така че и тук се наслагват два морфологични модела. От друга страна обаче имената на средновековните крепости *Ловеч* и *Овеч* свидетелствуват за употребата и на простите прилагателни.

² Славянските диалекти свидетелствуват, че тази тенденция към унифициране облика на формите за род и число при имената може да доведе и до запазването на красловният ерове, срв. стб. **днь**, **дни**, **правьднь**, **правьдни** и т.н. По този въпрос вж. по-подробно у Тотоманова, пос. съч., с.56.

От изложеното дотук се вижда, че процесите, които настъпват в края на думата след изпадането на слабите ерове, са доста сложни и многообразни и това, което наричаме ерова епентеза, не бива да се разглежда изолирано от тях. Прави впечатление, че оформянето на завършъка на думата до голяма степен е свързано с нейния морфологичен облик, като определени исторически фонетични редувания се обобщават при съществителните, а други само при прилагателните имена. Така или иначе еровата епентеза освен от фонетични фактори се поддържа и от стремежа към сричкотворност на суфиксалните морфеми в края на думата, така както впрочем и възприемането на окончание *-и* за м.р. на относителните и притежателните прилагателни.